

UNA MOSTRA
D'ARQUITECTURA
MODERNISTA
A TÀRREGA:
APROXIMACIÓ
A LA SEVA HISTÒRIA

Per M. Àngels Roca i Patau

16

Í N D E X

I • Introducció

II • Fitxa tècnica de l'edifici

III • Ambient en què es realitzà

- 3.1 • marc espacial i temporal
- 3.2 • situació històrico-política
- 3.3 • situació socio-econòmica
- 3.4 • tendències arquitectòniques de l'època
- 3.5 • situació de l'urbanisme i l'arquitectura a Tàrraga

IV • Evolució històrica

- 4.1 • gènesi
- 4.2 • debat entorn de l'obra
- 4.3 • resultat final
- 4.4 • usos a què es destina l'edifici
- 4.5 • 34 anys després de la seva construcció
- 4.6 • estat actual

V • Anàlisi compositiva i estilística de la façana

- Notes
- Bibliografia

I. INTRODUCCIÓ

TÀRREGA conserva diferents mostres de construccions d'estil modernista (al carrer de Santa Anna, a l'avinguda de Catalunya, al carrer d'Alonso Martínez, al carrer del Carme...).

L'objectiu del present treball és analitzar una d'aquestes mostres: l'edifici en angle situat a l'avinguda de Catalunya, número 15, cantonada amb el carrer de Santa Anna.

El perquè ha estat escollit aquest respon a un seguit de raons que el diferencien i el fan sobresortir per damunt de la resta:

— Primer, es tracta d'un edifici que formava part d'un conjunt modernista molt més extens del que avui es conserva.

— Segon, estilísticament pertany al modernisme, però, és un moviment amb una complexa personalitat que, com diu Oriol Bohigas «destaca per dues característiques molt acusades: per la seva extraordinària difusió i la seva fermíssima popularitat, amb un arrelament a la realitat social i política de tot el país, i per una complexitat estilística i una amplitud cronològica i ideològica que permet la convivència i la interpretació del darrer moment eclèctic dels *revivals* amb el revisionisme social, ètic i estètic d'*Arts and Crafts*, amb el floralisme decoratiu delirant, amb el mecanicisme racionalista i amb el més avançat i més sorprenent expressionisme».¹

L'obra que és motiu d'aquest estudi participa, com es veurà al llarg del treball, d'aquesta complexitat estilística.

L'anàlisi és limitada a la façana ja que l'interior de l'immoble que es conserva avui dia ha estat totalment modificat i l'interior de l'obra original i completa ha estat impossible refer-lo, de moment, per la manca de plànols.²

Si bé aquesta manca ha estat una dificultat que ha condicionat algunes vessants del treball, no ha impossibilitat que es duguessin a terme la restitució i l'estudi de la façana primigènia, realitzats gràcies als testimonis visuals i orals: fotografies de l'època³ i vells records d'algunes persones que visqueren la realitat d'aquells temps⁴.

En conjunt, el treball és un primer pas que obre les portes per portar endavant un necessari estudi molt més ampli i especialitzat de l'arquitectura a la ciutat de Tàrraga, si més no, de l'arquitectura modernista, ja que a més de ser un tema prou interessant per si mateix, «l'art pot ésser pres per un dels símptomes més clars per a diagnosticar l'estat d'una formació econòmico-social»⁵, fonamentalment l'art d'ús per a la societat (urbanisme, arquitectura, disseny industrial,...).

II. FITXA TÈCNICA

1. Tipus d'edifici:

Mixt, dedicat a activitats comercials i culturals.

2. Propietari promotor de l'obra:

Enric de Càrcer i Sobies

3. Ubicació:

Carrer de Ponent (avui avinguda de Catalunya) entre la Plaça del Carme i el carrer de Santa Anna.

4. Data del projecte:

25 de febrer de l'any 1909

5. Arquitecte-mestre d'obres:
6. Localització documentació:
Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Tàrraga, foli 48, lligall d'instàncies del 1909.
Conservat tot a l'Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga.
7. Transformacions:
 - 7.1. Data: febrer de l'any 1944
 - 7.2. Motiu: esbaldregada produïda per una gran nevada.
 - 7.3. Conseqüències: desaparició gairebé total de l'edifici, excepte el que avui és Banc Català de Crèdit, a l'avinguda de Catalunya, número 15, cantonada amb el carrer de Santa Anna.

Remarques entorn de la fitxa

En la fitxa tècnica de l'edifici es troba en blanc l'espai destinat al nom de l'arquitecte-mestre d'obres. Aquesta circumstància obeeix a una qüestió específica:

L'arquitecte que projectà i dirigí l'obra és, en principi, desconegut en no aparèixer ni el seu nom ni cap referència explícita en els documents presentats a l'Ajuntament per aconseguir el permís d'obres. Ara bé, tot i així hi ha tres possibilitats viables sobre l'autoria, possibilitats que necessitarien d'una investigació més a fons per esbrinar si alguna és la veritable:

1. En el llibre d'actes de l'Ajuntament de Tàrraga, en foli corresponent al 18 de setembre del 1909, consta com a arquitecte municipal JOSEP COLL VILACLARA, qui, segons Oriol Bohigas, va finalitzar la carrera d'arquitectura a Barcelona l'any 1908⁶. No és, per tant, d'estranyar que l'any següent de finalitzada la carrera i treballant a Tàrraga realitzés per encàrrec del senyor de Càrcer aquest important conjunt modernista, encara que en una altra obra d'Oriol Bohigas, *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*, en la qual apareix assenyalada l'existència d'aquest edifici, no hi consta tampoc el nom de l'autor⁷. A més, entre els expedients d'obres de la mateixa època, en un dels pocs on hi ha plànols de l'obra, aquests estan signats no per l'arquitecte municipal, sinó per un altre arquitecte que respon a les inicials A.B.⁸

2. Com a segona possibilitat podria ser que el senyor Enric de Càrcer en ser un ric burgès emparentat amb la noblesa i amb força contactes a Lleida, Barcelona i Madrid, per obtenir un major prestigi social encarregués el projecte a un arquitecte barceloní, tenint present també que aquesta no era la primera arquitectura de caire modernista que pertanyia a aquest senyor, sinó que ja l'any 1905 se n'havia construït una en la seva propietat del carrer de Santa Anna, número 10, encara que estilísticament és ben diferenciada de la que ara centra el nostre interès.

3. Com a tercera alternativa caldria destacar que en aquest període era freqüent que les obres fossin planificades i dirigides no per un arquitecte, sinó que moltes vegades era el propi mestre d'obres i constructor el qui bastia l'edifici d'acord amb la seva idea, que tendia a imitar els corrents arquitectònics principals de l'època.

III. AMBIENT EN QUÈ ES REALITZA L'ARQUITECTURA

3.1. Marc espacial i temporal

«Tot conjunt plàstic unitari depèn d'una manera directa de la natura de la base que formen les forces productives, i de les relacions de producció i les seves condicions tècniques. Correspon a una esfera superior segregada per la formació econòmico-social, amb els elements materials i formals que li són propis, i amb les apetències i necessitats psicològiques que són la conseqüència lògica d'uns i altres».

A. CIRICI, *Art i societat*, p. 31

Com es desprèn de la lectura del fragment anterior de l'obra d'Alexandre Cirici, l'art, en qualsevol de les seves manifestacions, es troba estretament vinculat a la superestructura d'una determinada formació econòmico-social.

L'art no respon en exclusiva a motivacions o interessos d'una persona concreta, sinó que és la societat de cada lloc i de cada moment la que fa el seu art, crea les necessitats i els estímuls, censura, tria, exigeix, condemna i provoca reaccions perquè les formes i expressions siguin com són.

Per comprendre la gènesi i posterior evolució de l'edifici construït a Tàrraga entre els anys 1909 i 1910 per encàrrec del senyor Enric de Càrcer i Sobies és, per tant, necessari conèixer profundament, si més no de ben aprop, quina era la realitat en l'espai (Tàrraga) i en el temps: anys 1909 i 1910, en els quals es desenvolupà l'obra.

Però cal no oblidar dos aspectes importants: primer, Tàrraga no és un nucli de població isolat en l'espai, sinó que es manté en contacte permanent amb altres viles i ciutats tant de dins com de fora Catalunya; i segon, no es troba tampoc aïllat en el temps, sinó que arrossega una llarga i destacada evolució històrica que ha fet possible que a finals de la primera dècada del segle XX nasqués una casa, o millor, un conjunt arquitectònic de caire modernista.

És per això que l'estudi de l'ambient en què es realitza l'arquitectura abasta, encara que sigui de manera breu, no només Tàrraga sinó també el Principat i l'Estat Espanyol i no tan sols els dos anys en els quals es desenvolupa la construcció sinó des de l'any 1884, en què es concedeix a Tàrraga el títol de ciutat amb el qual «s'inicia el punt d'arrencada de la Tàrraga contemporània»⁸, fins l'any 1910 en què finalitza l'obra.

3.2. Situació històrico-política

Per a una major clarificació en l'estudi de la situació històrico-política de Tàrraga entre els anys 1884 i 1910 es poden diferenciar de manera general tres blocs:

1.- Tàrraga el 1884:

En el moment de la concessió del títol de ciutat Tàrraga era una població ancorada encara plenament en el passat, afectada de ple tant per les secades com per les guerres que incidien directament en la vila en ser situada en una important cruïlla de camins.

«La concessió del títol de ciutat pel rei Alfons XII el 21 d'octubre de 1884 va ser per a Tàrraga el trampolí i la motivació que la van llençar pels camins de renovació, modernització i progrés».⁹

2.- Progrés lent fins al 1900 aproximadament:

Políticament es vivia en tot l'Estat sota el règim absolutista de la Restauració, caracteritzat pel seu caciquisme. «La burgesia catalana donà ple suport a la Restauració»¹⁰.

La vida municipal targarina en aquells anys estava monopolitzada pels rics i la classe alta local. Potser per aquest motiu la política municipal, en la qüestió de renovació ciutadana, era realment poc imaginativa i anava tan a remolc de la iniciativa privada, ja que els elements de la burgesia emprenedora local, prou importants a la Tàrrrega de finals de segle, es pot discutir que estiguessin representats al municipi. En aquest hi entraven fonamentalment grans hisendats i persones relacionades amb aquests, de mentalitat tradicional, la qual cosa no era obstacle perquè no tinguessin iniciatives. Amb tot, es pot presumir que moltes d'aquestes iniciatives, que ja es produïen amb un cert retard envers les necessitats particulars, obeïen a un desig de prestigi personal, de lluïment i de poder local¹¹.

Potser l'exemple més acabat d'aquestes personalitats targarins és el senyor Enric de Càrcer i de Sobies. Aquest senyor, que va fer molt per Tàrrrega quan aquesta va rebre el títol de ciutat, ajustava en la seva persona trets arcaics i innovadors alhora. De família noble, va saber adaptar-se a les necessitats dels seus temps i treballar sistemàticament per la modernització urbana de Tàrrrega. En això es va veure molt ajudat per les grans influències que tenia a Lleida i a Madrid. La gent li ha atribuït quasi totes les millores que es produïren a Tàrrrega, però aquest personalisme s'hauria, potser, de matisar¹².

Ara bé, la història de Tàrrrega d'aquests anys no s'explica tan sols per aquestes figures, evidentment, sinó que al darrera hi havia també tot un poble que les empenyia i que demanava la modernització de la ciutat. La història la fan persones anònimes, però la dirigeixen i realitzen —i a voltes se n'aprofiten— les figures polítiques i les èlites dirigents¹³.

3.- Dinamisme continuat:

El 1898 amb la pèrdua de les colònies «la burgesia catalana va prendre consciència de la gravetat de la situació i inicià el trencament amb els dos partits alternatius centralistes»¹⁴.

El 1899 finalitza el període de la Restauració.

A Catalunya el catalanisme polític pren una gran i definitiva empenta: es fusionen la Unió Regionalista i el Centre Nacional Català i constitueixen La Lliga regionalista, apareix el Partit Radical Lerrouxista, es mobilitza la política de les forces catalanistes a través de Solidaritat Catalana (1906).

A Tàrrrega ben aviat es creà la Lliga Catalanista d'Urgell i Segarra (28 de maig de 1903) que impulsà extraordinàriament la candidatura de Solidaritat Catalana conjuntament amb altres institucions de les terres de Ponent. Malgrat tot, la politització progressiva dels diversos sectors obligà a definicions o simpaties personals canalitzades a l'entorn d'un partit —escassos a Tàrrrega fins a la segona dècada—, periòdic o societat¹⁵.

3.3. Situació socio-econòmica

La vila històrica de Tàrrrega durant l'Antic Règim (segles XVI-XIX), com gran part de la Catalunya Occidental, era una població pagesa, amb una certa menestralia i un petit comerç.

Gràcies a la seva situació geogràfica que en fa un important enclau de comunicacions «ja que convergeixen en ella les carreteres de Barcelona, Madrid, Tarragona, Tremp y Balaguer, posant-la en combinació ab infinitat de poblacions de importants comarques [...], contribuint, l'estació del Ferro Carril del Nord»¹⁶.

La ciutat es va engrandint i arriba el 1900 a tenir 4.552 habitants¹⁷. I es transforma en un centre de compra i distribució de béns de producció i de consum d'una àmplia zona. Els beneficis obvis de la burgesia targarina aviat esdevingueren palesos amb les construccions dels bells habitatges modernistes dels carrers del Segle XX, de Sant Pelegrí, del Mestre Güell, del Carme, de Santa Anna, a l'avinguda de Catalunya i a la plaça del Carme.

La prosperitat comercial de la ciutat porta l'aparició i vinguda d'una sèrie d'institucions molt representatives: el 1905 s'obté la concessió oficial de la Cambra de Comerç i s'estableix a la ciutat una oficina de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis (la tercera de tot Catalunya).

Tàrraga no es dedica, però, exclusivament al comerç, ans l'agricultura hi és plenament assentada. Així, l'any 1910 té lloc a Tàrraga el XIII Congrés Agrícola, organitzat per la Federació Agrícola Catalano-Balear, de transcendental importància, que mobilitza tots els estaments i organismes de la ciutat. En el catàleg editat amb motiu d'aquesta celebració podem llegir uns versos de l'escolapi Carles Perelló, que ens manifesten la intensitat de la pujança de Tàrraga¹⁸:

«Eix luxo a tes botigues, sens dupte les primeres
d'eixa provincia entera, es digne de recort,
y eix moviment en plasses, camins i carreteres
és més dolç que cent arpes al delirant acort.
¡Avant ciutat de Targa! allarga tos aixamples,
devora camps y margens per ferhi nous casáls;
desplega de ton geni, desplega'ls brassos amples,
si eix geni porta limits, los limits son molt alts.

Culturalment Tàrraga era una ciutat amb força interessos, com ho demostra la premsa existent des de l'any 1900: el mateix any 1900 es publicà *El Ermitaño de San Eloy*, dirigida per mossèn Ramon Nicolau, i aparegué la revista quinzenal *L'Àliga Tarregense*, en català. També es publicaren *La voz de la Verda* (1901), *Vía Libre* (1902), *La Lloca* (1902), *La Verdad* (1903), *Bertoldo* (1903) i *Cacaseno* (1903). Ara bé, totes les experiències periodístiques anteriors a l'any 1910 van anar fracassant una darrera l'altra. Tan sols la Fulla Dominical (1908-1918) anava fent la seva aparició setmanal amb un contingut exclusivament religiós¹⁹.

Entitats culturals targarines d'aquesta època foren: el Casino Mes de Mayo, L'Aliança (instal·lada aquesta en l'edifici que és motiu d'estudi), La sociedad Recreativa el Alba, La paloma, La Dalia i el Patronat Sant Jordi²⁰.

3.4. Tendències arquitectòniques de l'època

El període que comprèn l'últim quart del segle XIX i el primer terç del segle XX abasta estils i tendències diverses, contraposats alguns ja que és normal en el període cíclic de la història de l'art passar amb canvis radicals d'una manera de fer a una altra d'oposada.

Als voltants de 1900, entre 1880 i 1910, es va desenvolupar la fecunda floració de totes les arts que va constituir el rar fenomen del Modernisme català. Avui roman Barcelona, a causa d'això, com un dels centres més rics del que a Anglaterra s'anomena *Modern Style*, *Art Nouveau* a Bèlgica i a França, *Jugendstil* a Alemanya, *Sezession* a Àustria, *Liberty* a Itàlia²¹.

El Modernisme, com tots els moviments paral·lels estrangers, representa la lluita per la creació d'un nou llenguatge arquitectònic; a Catalunya ve a coincidir precisament amb el període de lluita per la pròpia personalitat. Aquesta coincidència converteix el Modernisme, que podia haver estat una empresa de transcendència nacional; l'arrela, per tant, als ideals socials i polítics del moment; el popularitza i l'estèn als àmbits més amagats. Però, al mateix temps, el fa més titubejant, potser més eclèctic, menys definitiu en la determinació d'un estil. En el Modernisme tot hi cap: la seva ideologia és estèticament poc concreta²².

Malgrat tot, cal aclarir que la difusió i la popularització mai no va eximir el Modernisme del seu caràcter en certa manera refinat, pertanyent a una reduïda èlite culta, catalanista i, en certa manera, a una burgesia porgressista. En un mot: va mantenir el que en podríem dir un caràcter avantguardista.

Un exemple d'intent de destriar l'aiguabarreig modernista és la classificació de Concepción de Soto en dues vertents: l'ornamental i la geomètrica²³.

- a) *L'ornamental* s'inicia amb la investigació duta a terme en les dues dimensions. El pas a l'arquitectura d'aquest llenguatge d'origen pictòric tindrà l'avantatge d'un fort impacte formal, que suposa la ruptura lingüística que es pretenia i el desavantatge d'un gran esforç artesanal per aconseguir l'expressió formal en les tres dimensions. Però el principal problema a resoldre, i que general-

ment no es resol, és aconseguir prou contingut conceptual arquitectònic que permeti, tot i la gran personalitat formal del llenguatge, un procés evolutiu i no caure en el manierisme de la forma per la forma en sí mateix.

- b) La vertent *geomètrica* s'inicia directament en l'arquitectura. Les dades de partida són ja les tres dimensions d'altres architectures i haurà de recórrer un camí d'elaboració continuada que anirà enriquint-lo en el seu llenguatge i depurant-lo estilísticament. El disseny que s'inicia de l'arquitectura s'extén a tots els elements que hi intervenen, acomplint una voluntat de disseny total de l'obra arquitectònica.

Podem, també però, destacar una altra vertent que és l'anomenada Modernisme Popular, en la qual es poden diferenciar dos llenguatges: un, més minoritari, que és el resultat de la mimesi de l'arquitectura burgesa; i dos, el que és creació, de veritable naïf es pot qualificar, del propietari. Els materials adquireixen gran importància en aquesta vertent, ja que el llenguatge es crea a partir d'aquells i el maó vist i sobretot, els aplacats de ceràmica seran els més utilitzats com a sintaxi del llenguatge. La creació que cada propietari realitza en la façana de la seva casa dona lloc a originals composicions, a vegades geomètriques, a vegades barroques en els forts colors, però que en definitiva té la frescor del que és diferent i original.

3.5. Situació de l'urbanisme i de l'arquitectura a Tàrraga

«Sin embargo de ser Tàrraga población antiquísima y que alcanzó gran importancia en las épocas fenicias y romana, apenas conserva vestigios de su pasado. La mitad de su caserio es de construcción moderna y con él se han formado anchas y rectas calles sin pendientes que le dan todo el aspecto de una población importante»²⁴.

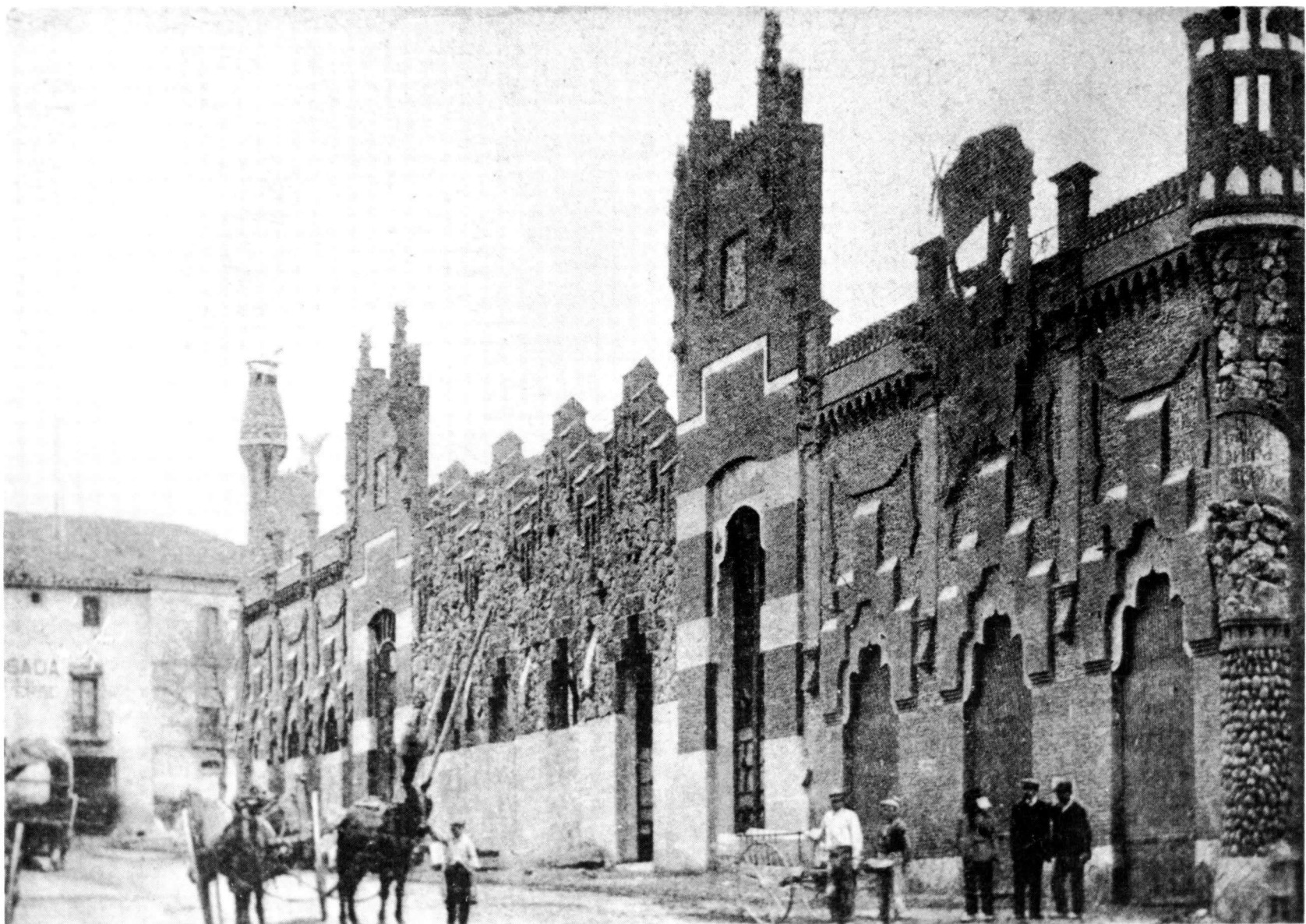
Aquest text ens descriu la Tàrraga de l'any 1910, però ho fa des d'una vessant molt àmplia, ja que Tàrraga és una ciutat que conserva el nucli primitiu medieval (no fenici, ni tampoc romà) a partir del qual ha anat creixent.

El nucli primitiu de la ciutat de Tàrraga estava situat en una altura a la dreta del riu Ondara, que els targarins anomenen el Reguer. Del tossal en el qual se situava el castell ja se'n fa referència en un document de l'any 1056.

Al segle XVII les muralles les començaren a enderrocar per la pressió de les noves edificacions i, una vegada aquelles desaparegudes, la vila s'estengué de mica en mica, seguint les vies de comunicació.

La construcció, al segle XVIII, de la carretera de Madrid a Barcelona, seguint la ruta de l'antic camí ral, afavorí el creixement urbanístic en aquella direcció, incrementat la segona meitat del segle XIX per l'establiment del ferrocarril. També constituïa un eix d'expansió la carretera acabada de construir de Montblanc a Artesa de Segre, per Agramunt²⁵.

Dintre la Catalunya modernista i noucentista, Tàrraga va ser una ciutat nova i petita però molt culta, molt treballadora, molt rica i molt innovadora, i es va col·locar en un lloc capdavanter de les terres de Ponent. Amb tot, cal no exagerar tampoc excessivament totes les realitzacions targarines, car formen part d'un procés d'imitació clau. Barcelona i la seva burgesia era el mirall on Tàrraga es mirava, i la ciutat de l'Ondara copiava els avenços que ja s'havien produït i introduït a la Catalunya Oriental i a la capital del Principat. Dintre de les seves possibilitats, és clar. Les cases modernistes de Tàrraga de finals del segle XIX i principis del XX són potser l'exemple més literal i feient d'aquesta imitació de les modes i de les línies de realització barcelonines, i demostren també palesament com la influència de la capital arribava arreu de les terres catalanes. Tàrraga va ser de les primeres poblacions a copsar-la²⁶.



Façana principal de l'edifici modernista construït a Tàrraga entre els anys 1909 i 1910. (Foto: «Tàrraga» Programa del XII^è Congrés Agrícola, Maig de 1910. Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga).

IV. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DE L'EDIFICI

A continuació és narrada la petita història de quins camins burocràtics ha de seguir un projecte fins arribar a convertir-se en realitat i com una vegada finalitzat continua tenint una història i una evolució que li són pròpies.

Amb aquesta anàlisi es pretén mostrar que una obra depèn d'un conjunt de persones i de circumstàncies que li confereixen un caràcter únic i excepcional i que la diferencien d'altres. A més, ens mostra clarament com l'obra artística no pertany sols a una persona, ja sigui l'artista o bé el propietari, sinó a tota la col·lectivitat, tant abans, com durant i després de la seva realització.

4.1. Gènesi²⁷

El dia 25 de febrer de l'any 1909 el senyor Enric de Càrcer, veí de la ciutat de Tàrraga, mitjançant instància a l'Ajuntament de la dita població exposa *«que es conveniente a su interés sustituir el muro de cerca del huerto de su casa por otro muro con trece portales y edificación interior»*.

Però hi ha dues altres qüestions que sorgeixen i en certa manera obstaculitzen el projecte:

— Per una banda resulta que *«como quiera que dicha pared linda con la carretera del Estado de Madrid a Francia en su travesía por esta población en si K.º 510, hect.º 1»*, és necessari no tan sols el permís d'edificació de l'Ajuntament sinó també el de l'enginyer encarregat de la via pública en compliment *«de lo preceptuado en el Reglamento para la Conservación y Policía de Carreteras»*.

— A més, *«adosada al repetido muro se encuentra la canal conductora de agua para el riego de una parte del término de esta ciudad, cuya conducción es imprescindible convertirla en subterránea por tubería para que pueda realizar la sustitución de la pared, con lo que mejorará ostensiblemente el ornato público en aquella vía»*.

El dia 26 de febrer l'alcalde «actual», José Ortiz i Ruiz, accedeix a l'obra sol·licitada.

El dia 8 de març també l'enginyer d'obres públiques de la província de Lleida hi accedeix a canvi d'un seguit de condicions²⁸.

Referent a la segona qüestió el dia 15 de març es notifica a la Comissió d'Obres de l'Ajuntament per part de l'alcalde Francisco Pera i Roca que realitzi un informe amb les condicions necessàries per procedir a la substitució de la canal de pedra.

El dia 22 de març la Comissió d'Obres presenta l'informe amb vuit condicions de caire tècnic per canviar la canal.

El dia 27 de març és nomenat l'enginyer industrial Ramon Armenter de Monasterio, veí de Barcelona, per examinar l'obra. El dia 10 d'abril troba la canonada en condicions idònies.

Finalment, el dia 9 de juny, com consta a l'acta municipal de 1909, foli 48 del llibre d'actes, s'autoritza D. Enric de Càrcer a enderrocar i reedificar la casa.

4.2. Debat entorn de l'obra

Com hem vist, la construcció no afecta només la propietat individual de N'Enric de Càrcer, ans ateny directament tot un grup de persones que empren l'aigua aconduïda per la canal que s'ha de modificar, per al reg d'una part d'aquell terme municipal, anomenada Reg de la Tanda.

Aquest conjunt de persones (Antoni Ramon, Pere Rubiol, etc.) el dia cinc de juny de 1909 presentaren una instància a l'Ajuntament protestant per aquestes obres, davant la possibilitat que en soterrar la canonada el reg quedés obstruït, i amenaçaren, fins i tot, de portar la qüestió als tribunals²⁹.

En realitat, aquesta qüestió sembla quedar resolta amb la resposta que ofereix el consistori i la posterior acceptació per part dels afectats: *«con la indicada desaparición de la canal de piedra substituida por una cañería subterránea no se perjudican derechos de tercero, antes bien se favorece el ornato público»*³⁰.

Per tant, l'obra continua endavant.

4.3. Resultat

La construcció de l'edifici, una vegada solucionades la majoria de les qüestions legals de les quals tenim notícia, durarà aproximadament un any.

Iniciada entre els mesos de març i juny del 1909, sembla que fou acabada cap allà al juny, si tenim presents dues fonts de l'època

a) La fotografia pertanyent al catàleg editat amb motiu de la declaració del XIII Congrés de la Federació Agrícola a Tàrraga entre els dies 15 i 16 de maig i el peu de la qual diu: «El nou edifici propietat de don Enrich de Carcer»³¹.

b) La nota periodística entorn aquest congrés, publicada al *Diario de Lérida* i en la qual llegim: «admiraban lo ràpit espadiment, que ha assolit en pocs anys, els edificis més senyalats entre el que cal esmentar per sa originalitat y bon gust el no acabat encara propietat del senyor Càrcer»³².

Malgrat que com diu Francesc Fontbona «l'arquitectura es fa normalment per encàrrec, i qui l'encarrega es juga en l'obra unes quantitats de diners molt considerables, per la qual cosa els que encarreguen edificis no solen estar disposats que l'arquitecte-artista experimenti a costa d'ells»³³, és gairebé segur que en aquest cas qui va projectar o construir l'edifici devia concretar i materialitzar la seva imaginació il·limitada, amb la qual el propietari aconseguí el que s'havia proposat: prestigi social.

4.4. Usos a què es destina l'edifici

És simptomàtic de la Tàrraga d'inicis de segle destacar que aquest edifici no és pas destinat a usos d'habitatge, sinó que acull en el seu interior tant activitats de tipus comercial com culturals.

A les fotografies de l'època es pot apreciar perfectament com ja des d'un principi no era planejat per ser vivenda, ja que era un edifici d'una única planta, desprovist de qualsevol mena de finestres, balconades o ventilació per a una il·luminació natural de l'interior; tenia tan sols com a obertures les espaioses portalades d'entrada.

Els usos que tingué l'edifici foren múltiples i variats tot i que es poden concentrar en dues funcions principals:

— La funció comercial acomplida per diversos estatges, assignats a adrogueria, farmàcia, barberia, magatzem, cafè,... Algunes d'aquestes activitats hi romangueren fins a la desaparició de l'edifici, altres canviaren de funció i alguns altres continuen al mateix lloc actualment, encara que en noves edificacions³⁴.

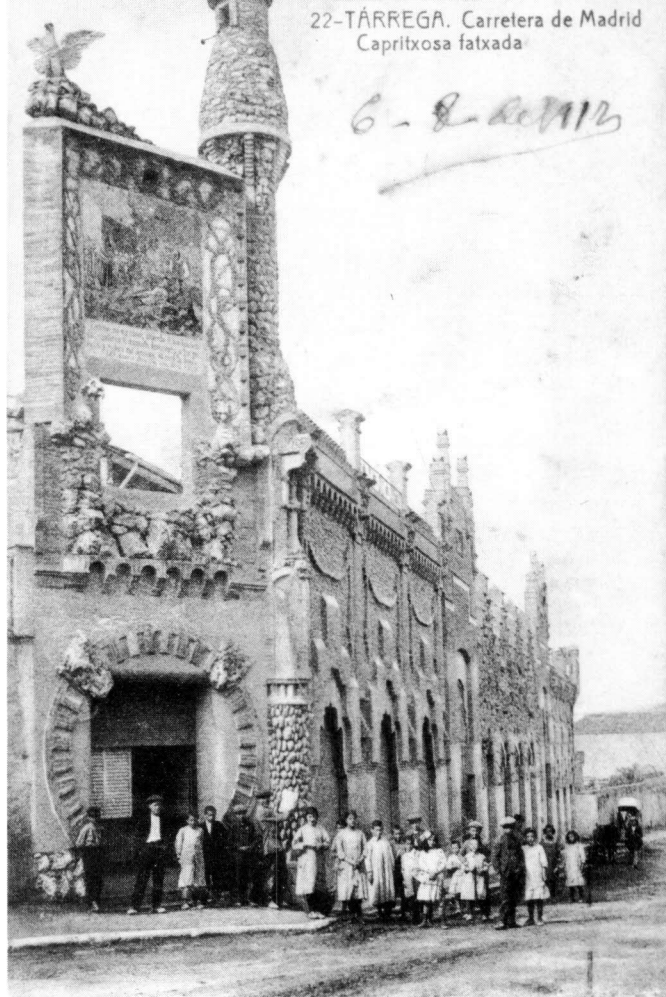
— Una funció sòcio-cultural representada per la societat recreativa i cultural La Alianza, que ocupava l'espai necessari per a la instal·lació «d'espaiosos i elegants salons per a cafè i espectacles [...] al nivell dels més aristocràtics centres recreatius de la província»³⁵ entre els quals es trobava un cinema³⁶ i un teatre³⁷.

4.5. Trenta-quatre anys després de la seva construcció

L'edifici anava acomplint regularment i normalment les seves funcions fins que l'any 1944, al mes de febrer, s'ensorrà a causa de la pressió de la neu acumulada a la teulada durant la forta nevada dels darrers dies³⁸.

Sembla que la part més afectada fou la del cinema, però a causa dels greus desperfectes i possiblement també per interessos immobiliaris en les altres zones s'acabà d'esbaltar i se'n conserva solament la part en angle que encara avui es pot observar.

6-8 de 1912



*Xamfrà del Pati i façana principal
de l'edifici.
(Arxiu Fotogràfic del Museu
Comarcal-Tàrraga).*



L'edifici en l'actualitat. Com es pot observar té la seva estructura presidida per la torre en angle dels dos carrers (Avg. Catalunya i c/ Sta. Anna). (Fotografia: Jesús Vilamajó).

4.6. Estat actual

El testimoni que subsisteix de la gran edificació és escàs: tot just una part de la façana frontal, amb dues de les tretze portes que tenien inicialment (*compareu fotografies 1 i 3*), i la façana lateral que completa l'angle amb una amplada inferior a la frontal (*vegeu foto n. 5*).

A l'espai abans ocupat per l'edifici se n'anaren bastint altres de diferents gèneres, la majoria dels quals tenen més d'una planta: la baixa, destinada també a activitats comercials, i els pisos superiors, a habitatge.

La part de l'edifici que es conserva avui dia ha sofert també alguns canvis:

— S'ha modificat l'acabament de la façana (*compareu fots n. 1 i n. 5*) i fonamentalment la balconada de ferro que coronava la columna que fa de vèrtex de l'angle de l'edifici.

— Ha estat del tot variat l'interior de l'edifici, que no conserva cap dels motius que el poguessin associar a l'època en què fou erigit.

Fa poc temps, el mes d'octubre de l'any 1987, l'entitat bancària que actualment és propietària de l'edifici subvencionà la tasca de neteja i conservació de la façana, gràcies a la qual es posaren al descobert alguns detalls que el pas del temps havia ocultat, com per exemple la inscripció en majòlica que hi ha a la columna i que diu: «*Labor prima virtus*» (*foto n. 5/A*).

V. ANÀLISI COMPOSITIVA I ESTILÍSTICA DE LA FAÇANA

L'edifici, una vegada finalitzada la construcció, formava un canemàs compositiu sòlidament estructurat. En destacaven dues característiques bàsiques:

- la seva simetria, que l'assimilava a la vessant més geomètrica del modernisme.
- el seu decorativisme tal vegada abarrocat, que l'assimilava a la vessant ornamentalista.

Tot i que aquestes dues propietats semblin oposar-se, es troben en aquest cas perfectament articulades, cosa que ens ofereix uns resultats extraordinaris de gran harmonia.

En la seva composició simètrica es diferenciaven set mòduls, que, seguint la direcció des del lateral situat a la plaça del Carme, franquejant tota la façana principal de l'avinguda de Catalunya fins a l'altre lateral situat al carrer Santa Anna, eren:

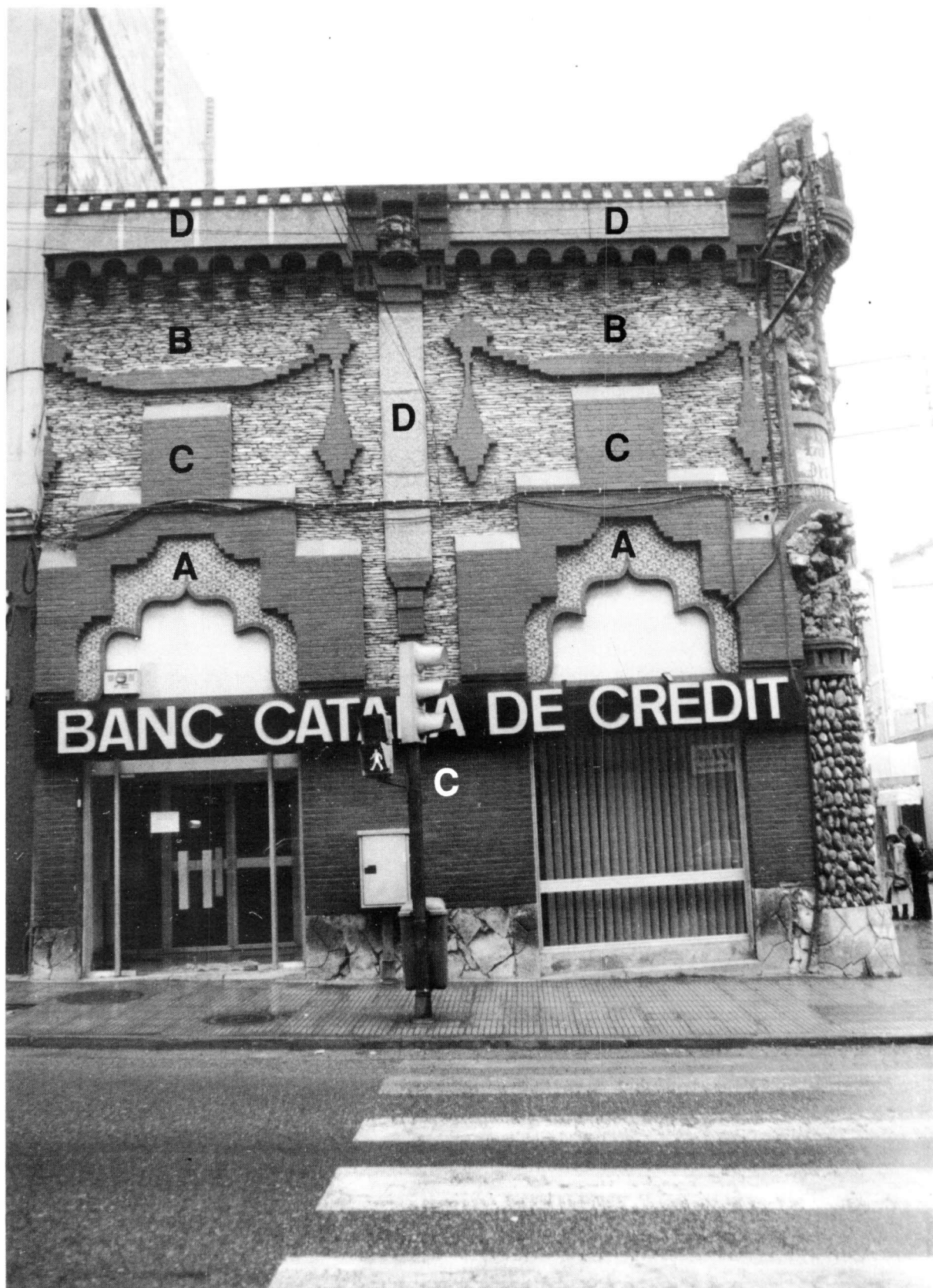
- el xamfrà de la plaça del Carme que ocupava l'espai aproximat d'una portalada³⁹.
- el primer cos de l'avinguda de Catalunya format per tres portals,
- una mena d'interstici ocupat sols per una portalada,
- el cos o mòdul central constituït per quatre portes,
- un altre interstici idèntic al primer,
- l'últim cos de l'avinguda de Catalunya també igual al primer cos amb tres portals.
- la façana lateral de carrer de Santa Anna que en aquest cas no era ocupat per una porta sinó per un finestral d'iguals dimensions.

Cal destacar també sobre la composició estructural la presència de dues torretes o columnes en els angles amb els dos carrers (*vegeu foto n. 1*).

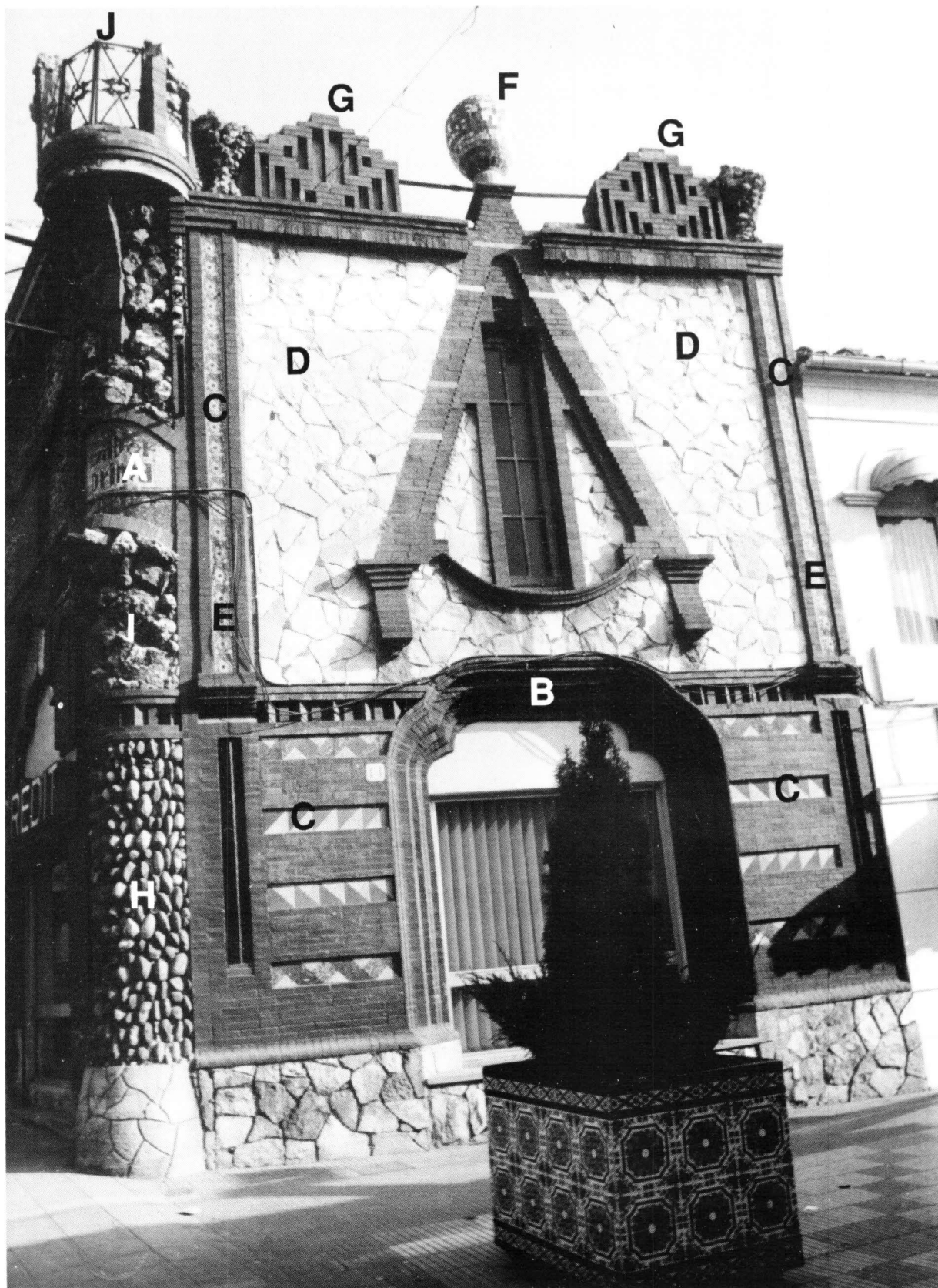
Es tractava d'un edifici d'una única planta com es pot observar a la foto n. 2, per la qual ens adonem que, situada en la part central de la paret que fa xamfrà amb el Pati (la plaça del Carme), hi ha una obertura a través de la qual es veu que l'edificació arribava en alçada a aquest nivell.

Encara que fos un edifici d'una sola planta, la seva alçada no és homogènia, ans per trencar amb el que hagués estat una sòrdida i monòtona horitzontalitat del primer mòdul (xamfrà del Pati), els dos intersticis a banda i banda del cos central i la columna que fa d'eix de l'angle amb el carrer Santa Anna són més alts, destacant per damunt dels altres mòduls i donant al conjunt amb gran habilitat un sentit de verticalitat.

Es desconeixen, per manca de plànols, quina era la distribució exacta de l'interior, però se sap gràcies als testimonis⁴⁰ que darrera la construcció i pel lloc on abans hi havia l'antiga muralla hi havia un



Façana frontal de l'actual edifici (Avg. Catalunya). (Fotografia: Jesús Vilamajó)



Façana lateral de l'edifici (c/ Sta. Anna). Per la seva composició estructural i estilística es diferencia importantment de la façana frontal. (Fotografia: Jesús Vilamajó).

jardí que transcorria no només per darrera de tota l'edificació sinó que comunicava fins i tot amb els jardins de les cases del carrer de Santa Anna, també propietat del Sr. Enric de Càrcer —una era d'estil modernista, construïda el 1905—⁴¹.

Si bé compositivament hem diferenciat set mòduls, estilísticament podem agrupar-los en cinc, ja que com he dit abans, alguns són idèntics i guarden així l'esquema compositiu simètric. Les característiques de cadascun dels mòduls eren:

1. *El xamfrà de la plaça del Carme*

S'hi diferencia:

— La zona interior ocupada per una porta d'entrada rectangular emmarcada per un arc que arribava gairebé a formar una circumferència construïda amb una motllura ressaltada en petits blocs, dels quals destaquen els dos situats a l'escaire de la porta i que formen una mena d'escuts; exceptuant aquest arc, es tracta d'una paret senzilla i llisa.

— La zona superior en la qual destaquen dos elements, primer una obertura quadrada darrera la qual no hi ha cap construcció i després una gran pintura mural amb una inscripció a sota, possiblement de caràcter religiós⁴²; el revestiment que els envolta és de pedra rústega irregular i d'estretes sanefes entrelaçades amb motius florals.

— I finalment, l'ampit horitzontal és coronat en la seva meitat dreta per un conjunt de pedra rústega simulant un petit monticle damunt el qual se situa una figura escultòrica en forma d'àguila, similar a dos caps escultòrics situats en la meitat d'aquest mateix mur, damunt el revestiment de pedra rústega a nivell de l'obertura quadrada.

— L'eix que forma l'angle que comunica aquest xamfrà amb la façana principal és ocupat per una elevada columna feta amb diversos materials: fins aproximadament l'altura de les portes, còdols arrodonits; després, un espai llis que sembla arrebossat i un element escultòric difícil de precisar, i per acabar, pedra rústega que d'una alçada superior als dos costats de l'angle és rematada amb una petita imitació de torre de guaita.

2. *El primer i l'últim mòdul de la façana principal*

(D'aquest darrer formava part la construcció que ens resta actualment).

D'una major riquesa constructiva i menor alçada que el mòdul anterior i el següent, eren estructurats cadascun en tres cossos idèntics ben delimitats, amb els quals destaca la porta d'estil orientaltzant amb un arc trilobat modificat ja que el lòbul central és un arc de tipus conopial (*vegeu foto n. 4-A*).

A l'espai existent entre l'arc de la porta i una estructura geomètrica de maó vermell que la ressegueix i l'emmarca hi ha un revestiment ceràmic amb motius florals molt geometritzats (*veure foto n. 4-A*).

La meitat superior de la façana és construïda a base de llesques de pedra ferruginosa que li donen una tonalitat de grisos argentats (*vegeu foto n. 4-B*). Per evitar l'excessiva uniformitat hi destaca en aquesta part com a element decoratiu una motllura sobresortint feta també de maó vermell. Observem així que el maó no és només utilitzat com un element de construcció sinó també amb una finalitat ornamental (*vegeu foto n. 4-C*).

L'acabament de la construcció en aquests dos mòduls és horitzontal, construïda a base de maó i de plaques rectangulars simulant carreus, com les que són emprades també per a la separació dels tres cossos (d'una porta cadascun) en el mateix mòdul (*vegeu foto n. 4-D*).

3. *Els dos mòduls a manera d'interstici a banda i banda del cos central:*

Es tracta, a l'igual que el xamfrà del Pati, d'una falsa paret de major alçada per donar un sentit de verticalitat.

És difícil determinar les seves característiques ja que la descripció l'hem de fer, malauradament, mitjançant les dues fotografies de la totalitat del conjunt. Tot i això, podem destacar, a grans trets:

- la porta té una alçària superior a la dels mòduls laterals i és acabada en un arc de mig punt peraltat;
- a la part superior sembla haver-hi una pintura en un marc de forma quadrangular;
- l'acabat amb quatre pinals simulant merlets;
- el material emprat per a la construcció del mur combina maó amb el simple arrebossat llis.

4. *El mòdul central:*

A causa de la dificultat esmentada per conèixer els seus trets definitoris, només podem dir que era de major amplada que tots els altres ja que ocupava l'espai per a quatre portes. Cada porta és rematada amb un arc totalment modificat per la seva geometrització esglaonada, que és similar a l'utilitzat per al coronament d'aquesta part de l'edifici. Aquesta ardidesa constructiva és contrapesada pel material utilitzat en el revestiment: la pedra rústega, que li confereix una sensació de desori decorativista.

5. *La façana lateral* del carrer de Santa Anna, que completa la part de la façana principal conservada actualment (*vegeu foto n. 5*):

La seva amplada és poca i es correspon amb la longitud interior de l'edifici.

Trenca totalment amb l'esquematisme estructural compositiu i estilístic, tant de la façana principal com del xamfrà del Pati.

Destaca a la part inferior un gran finestral baix, culminat per un arc de tipus deprimit rectilini que es multiplica en altres al seu entorn. Tots aquests arcs són fets a base de maons vermells (*vegeu foto n. 5/B*).

La part superior es caracteritza per un finestral rectangular de base molt estreta i de gran alçada, emmarcat per una motllura de maó que forma una figura triangular.

A més de les diferents obertures, la part inferior i la superior es diferencien pels materials que recobreixen la paret, ja que mentre a baix es tracta de maó vermell conjugat amb rajoles acolorides amb motius geomètrics (*vegeu foto n. 5/C-E*), a la part de dalt és recoberta amb lloses planes de forma poligonal irregular, entre les quals hi ha retalls petits de ceràmica de diferents colors —groc, vermell, verd— (*vegeu foto n. 5/D*) i a cada lateral una franja de rajoles amb motius florals (*vegeu foto n. 5/E*).

La paret és rematada per tres estructures geomètriques.

— al centre una espera ovoide recoberta amb petites rajoletes quadrades de diferents colors —blanc, vermell— (*vegeu foto n. 5/F*),

— a cada costat, un element geomètric fet amb maó (*vegeu foto n. 5/G*).

Com a últim component, cal assenyalar la columna que fa d'eix de l'angle, que és revestida en la seva base per lloses planes poligonals, en la seva meitat inferior del tronc, amb còdols de riu sobresortints (*vegeu foto n. 5/H*) i en la meitat superior i també sobresortint, pedra rústega (*vegeu foto n. 5/I*). Enmig d'aquesta darrera part hi ha una inscripció en majòlica acolorida que recorda la vessant del modernisme més inspirada en l'arqueologia (*vegeu foto n. 5/A*). És coronada amb una balconada de pedra i ferro forjat (*vegeu foto n. 5/J*), encara que a l'original era feta de maó.

Una vegada analitzada l'estructura compositiva i estilística de l'edifici, podem concloure que es tractava en la seva forma original d'un conjunt de caire modernista, tot i que amb unes característiques pròpies i diferenciades en cadascun dels seus mòduls, cosa que l'assimila a diferents vessants modernistes, encara que es decanta cap a un modernisme molt recarregat quant als elements ornamentals.

NOTES

1. BOHIGAS, O.: *Arquitectura modernista*, Lumen, Barcelona, 1968, p. 225.
2. A l'expedient obert per l'Ajuntament de Tàrraga l'any 1909 per concedir el permís d'obres no hi consten els plànols previs al seu bastiment. És probable que l'Ajuntament no obligués els propietaris a presentar cap mena de plànols ja de què tots els expedients analitzats només hi són en un cas: l'expedient d'edificació a instàncies de N'Isidre Balcells (maig de 1909).
3. Les fotografies de l'època que ens permeten una reconstrucció gairebé total de la façana han estat cedides pel Museu Comarcal i l'Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga i són aquestes entitats les que conserven els originals.
4. Cal agrair especialment la col.laboració del senyor Francisco Segarra i Pijuan, de Tàrraga.
5. CIRICI, A.: *Art i societat*, Edicions 62, Barcelona, 1964, p. 19.
6. Op. cit., p. 273.
Josep Coll Vilaclara és inclòs per Bohigas en el que ell anomena segon grup d'arquitectes modernistes, conjuntament amb altres arquitectes com: F. Mora (1898), S. Valeri (1899), J. Martorell (1905), Josep M. Jujol (1906), etc., que representen una posició cultural, una volguda continuïtat —àdhuc una forçada continuïtat— que acredita l'empenta dels primers innovadors i l'arrelament de l'estil a totes les esferes del país.
J. Coll consta també al Diccionari Ràfols de Artistas de Catalunya, Balears y Valencia, Volum I, Barcelona, Millà, 1951. D'ell ens diu: «*Arquitecto del primer cuarto del siglo XX, nacido en Sallent en 1882. Fallecido antes de 1920. Terminados sus estudios, los perfeccionó junto al arquitecto Puig i Cadafalch, y los amplió después en varios países europeos, adonde fue pensionado. Realizó estudios arqueológicos entre los cuales los relativos al monasterio de San Benito de Bages*».
7. BOHIGAS, O.: *Reseña y Catálogo de la arquitectura modernista*, V. II, Lumne, Barcelona, 1983 (1ª ed., 1968), p. 282.
8. Expedient d'edificació a instàncies de N'Isidre Balcells, maig de 1909. Lligall d'instàncies de l'Ajuntament de Tàrraga, any 1909.
- 8 bis. SEGARRA, J.; ESPINAGOSA, J.; PLANES, J.: «Sobre el Centenari de Tàrraga Ciutat», *Llibre del Centenari. Tàrraga-Ciutat. 1884-1984*, A. Figueras, Tàrraga, 1986, p. 19.
9. Ib., p. 19.
10. ARDID, M.; BALCELLS, A.; SALES, N.: *Història dels Països Catalans (de 1714 a 1975)*, EDHASA, Barcelona, 1980, p. 349.
11. SEGARRA, J., et al.: op. cit., pp. 19-21.
12. Ib., pp. 19-21.
13. Ib., pp. 19-21.
14. ARDID, M. et al.: op. cit., p. 354.
15. NOVELL, J.: «Tàrraga al llarg del segle XX» dins *75 Anys de presència a Tàrraga. 1910-1985*, Fundació Caixa de Pensions, Barcelona, 1985, pp. 4-15.
16. *Tàrraga*, programa del XIII Congrés Agrícola organitzat per la Federació Agrícola Catalano-Balear, dies 15-16 de maig de 1910, Sol i Benet, Lleida.
17. Ib., p. 20.
18. Ib., p. 19, C. Perelló, «Oda a Tàrraga».
- 19 (a). RAMON, J.: «Setanta-cinc-anys de premsa escrita a Tàrraga» dins *75 Anys de presència a Tàrraga. 1910-1985*, Fundació Caixa de Pensions, Barcelona, 1985, pp. 23-24.
- 19 (b). Cal fer especial atenció d'aquesta breu història de la premsa local en què el 1910, any de construcció de l'edifici que ens ocupa, no hi ha cap publicació que ens puguin oferir algun tipus d'informació.
I avançant-nos en el temps i en l'estudi podem dir també que a principis de 1944, quan es va derruir l'edifici tampoc hi havia a Tàrraga cap publicació d'àmbit local.
20. NOVELL, op. cit.: pp. 7-8.
21. CIRICI, A.: *1900*, Editorial Polígrafa, Barcelona, 1972.
22. BOHIGAS, O.: *Arquitectura modernista*. Lumne, Barcelona, 1968, p. 225.
23. SOTO, C.: «Modernismo arquitectónico en Valencia», dins *Cimal*, n. 30, any 1986 (oct.), València, pp. 22-26.
24. «Tàrraga a», op. cit., p. 21.
Malgrat que aquesta classificació se centra en el Modernisme a València, hom pot acceptar-la com a vàlida i generalitzant-la a tot el moviment, si més no, al Modernisme a Tàrraga, similar en la seva cronologia i la seva situació geogràfica (entorn de Barcelona).
25. Grup Recerca Pedagògica de Tàrraga: *Les nostres contrades: L'Urgell*, Volum II, I.C.E. de la U.A.B., Barcelona, 1985.
26. SEGARRA, J. et. al.: op. cit., p. 21.

27. Les dades per aquest apartat són extretes de l'expedient de permís d'obres concedit per l'Ajuntament de Tàrraga al Sr. Enric de Càrker. Lligall d'instàncies de l'any 1909. Arxiu Històric Comarcal. Tàrraga.
28. Aquestes condicions de caire tècnic són incloses també en l'expedient citat anteriorment.
29. Expedient d'Obres de l'any 1909. Lligall 1909.
30. Ib.
31. Tàrraga, op. cit., p. 23.
32. *Diario de Lérida*, dijous, 19 de maig de 1910, p. 1.
33. FONTBONA, F.: «Del modernisme al noucentisme», dins *Història de l'Art Català*, V. VII, Edicions 62, Barcelona, 1985.
34. Segons testimoni del Sr. F. Pijuan.
35. Tàrraga, op. cit., p. 9.
36. Sobre el cinema de l'Aliança podem trobar quina va ser la seva cartellera al llarg de gairebé tot el seu funcionament a *Crònica Targarina*, revista quinzenal local.
37. Referent al teatre, trobem informació sobre les activitats que s'hi desenvoluparen i obres que s'hi representaren, entre d'altres, al periòdic quinzenal *El Pueblo (Órgano del partido Reformista Tarreguense)*, dimecres, 25 de març de 1914: «*El día 29 del corriente mes, tendrá lugar en el teatro de la Sociedad «La Alianza» de ésta, representación del drama Terra Baixa, por el eminente actor catalán, gloria del teatro español D. Enrique Borràs*».
38. *La Mañana*, 27 de febrer de 1944, p. 3. En aquesta notícia podem llegir: «*Noticias recibidas de Tàrraga dan cuenta de que, a causa de la nieve acumulada en el techo del Cine Alianza, se hundió éste*».
39. A continuació la «mesura» emprada per calcular la longitud aproximada de cada mòdul serà el número de portes que tenien, ja que així és més fàcil observar les proporcions, sobretot el fet que de les tretze portes inicials en resten tot just dues.
40. Les persones amb les quals s'ha conversat sobre el tema són la majoria d'elles de la ciutat de Tàrraga, i cadascuna d'elles ha aportat la seva informació, record i vivència personal de l'edifici.
41. Sobre aquesta casa es pot consultar la fitxa corresponent del catàleg del Servei del Patrimoni Arquitectònic del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.
42. Se suposa que és de caire religiós perquè l'únic fragment que es pot llegir clarament és el nom de l'obra de la qual s'ha extret el text «*El amor a Dios*».

BIBLIOGRAFIA

- ARDID, M.; BALCELLS, A.; SALES, N.: *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, EDHASA, Barcelona, 1980.
- BOHIGAS, O.: *Arquitectura modernista*, Lumen, Barcelona, 1968.
- BOHIGAS, O.: *Reseña y Catálogo de la arquitectura modernista*, V. II, Lumen, Barcelona, 1983 (1a ed. 1968).
- CIRICI, A.: *Art i societat*, Edicions 62, Barcelona, 1964.
- CIRICI, A.: 1900, Ed. Polígrafa, Barcelona, 1972.
- LLACUNA, P.: *L'arquitectura modernista a Igualada, Apart*, Centre d'Estudis Comarcals, Igualada, 1983.
- RÀFOLS, J.F.: *Modernisme i modernistes*, Destino, Barcelona, 1982 (1a ed., 1949).
- SOLÀ, I.: *Eclecticismo y vanguardia*, Gustavo Gili, Barcelona, 1980.
- SOTO, C.: «Modernismo arquitectónico en Valencia», dins *Cimal*, n. 30, octubre 1986, València, pp. 22-26.
- AAVV. *Història de l'Art Català*, V. VIII. Edicions 62, Barcelona, 1985.
- AAVV. *Historia de la arquitectura española*, V. 5. Ediciones S.A., Zaragoza, 1987.
- AAVV. *Llibre del Centenari. Tàrraga ciutat. 1884-1984*, A. Figueras, Tàrraga, 1986.
- AAVV. *75 anys de presència a Tàrraga. 1910-1985*, Fundació de la Caixa de Pensions, Barcelona, 1985.
- Grup de Recerca Pedagògica de Tàrraga: *Les nostres contrades. L'Urgell*. Vols I i II, I.C.E. de la U.A.B., Barcelona, 1983.
- Fitxes del Servei del Patrimoni Arquitectònic del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, 1982.
- DD.AA. *Tàrraga* Programa del XIII Congrés Agrícola organitzat per la Federació Agrícola Catalano-Balear, dies 15-16 de maig de 1910, Sol i Benet, Lleida.
- Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Tàrraga, anys de 1905 a 1915 i 1944.
- Lligall d'instàncies de l'Ajuntament de Tàrraga, anys de 1905 a 1915.
- Diario de Lérida*, any 1910.
- El Pueblo*, any 1914.
- La Mañana*, any 1914.